

ԼԻԼԻԹ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

պատրմական գիրք. թեկնածու, ՀԱԻ

ՓՈԽԹԿՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔԸ

Արեւմտյան Հայաստանի, թերեւս, ամենաառեղծվածային սրբավայրը Մոկաց աշխարհի Փռլթկու Ս. Գեւորգ վանքն է եղել: Վանքի անունը, դրա հետ կապված հրաշալի պատմությունները, ուխտագնացության եղանակը, վանքի տեղադրությունը, քարվանսարայ-հյուրանոցի դեր կատարելը եւ, իհարկե, վանքում պահվող գուշակ-աքաղաղի շուրջ եղած հավատալիքները գրավել են մի շարք հետազոտողների: Հայտնի է, թե երբ է կառուցվել Մոկսի Եղերով լեռան վրա գտնվող Ս. Գեւորգ վանքը, սակայն ազգագրական առատ նյութը վկայում է վանքի մեծ կարեւորությունը հայ ժողովրդի հոգեւոր կյանքում: Բարեբախտաբար, Փռլթկու Ս. Գեւորգ վանքի վերաբերյալ պահպանվել են բազմաբնույթ տեղեկություններ, որոնք թույլ են տալիս գրեթե համակողմանիորեն դիտարկել մշակութային այդ յուրօրինակ երեւույթը նույնիսկ դրա ուխտի մարելուց ավելի քան մեկ դար անց՝ ինչպես գործառույթների, այնպես էլ մշակութային արձագանքի տեսանկյունից: Արագածոտնի մարզի Ագարակ գյուղի Փռլթկու Ս. Գեւորգ մատուռի կենդանի պաշտամունքը թույլ է տալիս նաեւ առաջ քաշել ժամանակակից դրսեւորումների հարցը:

Մոկսի Փուրթկու Ս. Գեւորգ վանքը

Տեղացիների եւ ականատեսների վկայությամբ՝ վանքի անվանումն ուներ Ս. Գեւորգի «Գէորգ», կամ «Գորգ» անվանաձեւը, որը բնորոշ է արեւմտահայկական գավառներին:

«Բռլթկու Ա. Գորգ կամ Ս. Գէորգ» վանքի մասին հակիրճ տեղեկություն է տալիս Ղ. Ինճիճյանը: Ըստ նրա՝ դա մի մենաստան է «ի խորածորի»՝ հայտնի իր գուշակ-աքաղաղով, որ ընտրվում է եւ միշտ պահվում այդտեղ: Քանի որ շրջապատող լեռները ձմռանը վտանգավոր են, ուստի այստեղով անցնողները նախ դիտում են՝ խոսում է աքաղաղը թե ոչ, եւ ապա շարունակում են իրենց լեռնային ճանապարհը¹: Գ. Սրվանձտյանցի նկարագրությունը եւս մանրամասներ չի պարունակում: Նա նշում է միայն, որ վանքը կառուցված է բարձր լեռան վրա, եւ անցորդները շա-

¹ Տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ, Մասն Ա. - Ասիա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1806, էջ 145:

բաթներով մնում եւ խնամք են ստանում այնտեղ՝ բքարգել լինելու դեպքում: Գրում է նաեւ գուշակ-աքլորի մասին, որը եթե լուռ է մնում, ապա ճանապարհ ընկնելը վտանգավոր է, բայց եթե «խոսում է» (կանչում է), ուղեւորները կարող են վստահ լինել, որ բուք չի լինելու²: Ինչպես տեսնում ենք, առաջին իսկ տեղեկությունները պարունակում են որոշակի հակասություն. Ղ. Ինճիճյանը վանքը տեղադրում է ձորում, իսկ Գ. Սրվանձտյանցը՝ լեռան վրա:

Ըստ որոշ տվյալների՝ Փուլթկու Ս. Գէորգը սկզբնապես գտնվել է ոչ թե Եղերով սարի վրա, այլ Մոկսից հարավ գտնվող Բարվար գավառակում: «Ձախուկ եւ Շտկամէր գեղերու մէջ՝ լեռան մը ստորոտ կը տեսնուի Բեդար անուամբ ուրիշ գեղ մ'ալ, որոյ համար ալ կը պատմէին թէ 20 տարի յառաջ 30 տուն Հայ գեղջուկների բնակատեղի եղած է, բայց հիմայ անոնց բոլորի հետքերը անհետացել են. այս գեղին Հայ գիւղացիներու սեպհականութիւն լինելու վկայն՝ նոյն գիւղի արեւմտեան կողմ կիսակործան մնացած Ս. Գէորգ անուամբ հոյակապ եկեղեցին է (տողատակում). Ոգմա ծերերը կը պատմէին, թէ յառաջ այս կիսակործան մեծ եկեղեցին Ս. Գէորգայ անուամբ հռչակաւոր վանք մ' եղած է. երբ Հայերը նոյն գիւղէն կ' սկսին գաղթել, այս վանուց մէջ եղող Ս. Գէորգայ մասունքը անկէ կը վերցնեն եւ աւուր մը ճամբայ հեռի՝ Մոկաց արեւելեան կողմ՝ Աղերով ըստած լեռանց մէջտեղ շինուած վանքի մէջ կամփոփեն. այս վանուց հիմայ ոմանք Սարի Ս. Գէորգ, եւ ոմանք՝ Պուտկի Ս. Գէորգ անուն կուտան, ուր անցորդներ երբ բքարգել կը մնան շաբաթներով՝ կը խնամուին Ալբեան լեռան Դոմինիկեանց վանքի պէս. հօս ագլոր կայ, որ գուշակողի պաշտօն կը վարէ. երբ նա խօսի, ուղեւորների ճամբորդութիւնը անվտանգ լինել կը յայտնէ, ու անոնք կը վստահին ճամբայ ելնել, բայց երբ օդը վտանգաւոր թուի, այս ագլոր քանի մ' օր անխօս կը մնայ, որ ճամբորդների համար լաւ գուշակութիւն չէ... »³:

«Նոր Դար» թերթի 1885 թ. համարներից մեկում Փուլթկու, ավելի ճիշտ՝ Սարի Ս. Գէորգ վանքի մասին տեղեկությունը հայտնվում է Շիրակի գյուղացիական նախապաշարմունքներին վերաբերող մի տեքստի մեջ: Դահարլու, ներկայիս Գետք գյուղում մի մարդ, որին հեղինակը «թափառական» է անվանում, պատմել է Արեւմտյան Հայաստանի վանքերի, մասնավորապես, Ս. Նարեկավանքի եւ Սարի Ս. Գէորգի մասին: Անհեթեթություն եւ սուտ համարելով այդ պատմությունները՝ հեղինակը, համենայն դեպս, վերաշարադրում է դրանք այնպես, ինչպես ինքն է

² Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, Երեւան, 1978, էջ 75:

³ Կավկազ, Բարվարայ տուն, «Արծազանք», 1882, թ. 13, էջ 200:

հասկացել. «... Նարեկայ վանքի մօտերքում, մի բլրակի վերայ գտանվում է «Սարի սուրբ Գէորգ» անուամբ մի վանք. նրա անթիւ ոչխարի հօտը եւ տաւարի նախիրը պահպանում են գայլերը, իսկ վանքի վանահայրը մի խօրօզ է (աքաղաղ): Նա է տնտեսում վանքը: Վանքի քարվանդ առանց վանահայր աքաղաղի «կուկլուկու»-ին չի կարող ճանապարհ ընկնել. ընդհակառակը, կարող է քարվանդ աւագակներից կողոպտուիլ եւ մարդիկը կօտորուիլ: Բարեչնորհ աքաղաղի վախճանելուց յետոյ երազ է գալիս մի բարեպաշտ մարդու որ եւ իցէ մի այլ արժանաւոր աքաղաղի վերայ, որին ժողովուրդը հանդիսաւոր կերպով կարգում է վախճանուածի տեղը նոր վանահայր»⁴: Հասկանալի է, որ Փութկու Ս. Գեորգ վանքը միանգամայն հեռու էր Ս. Նարեկավանքից, իսկ գայլերի կողմից հօտը պահպանելու մոտիվն այստեղ չփոթությամբ ներխուժել է Ս. Գրիգոր Նարեկացու մասին ավանդազրույցից⁵: Որեւէ կենդանի, բնականաբար, չէր կարող վանահայր համարվել եւ վարել վանքի տնտեսությունը, իսկ Եղերովը ոչ թե բլուր, այլ բարձր ու ձնոտ լեռ է: Այնուամենայնիվ, այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ տեղեկությունները հեռավոր Մոկսի վանքի մասին հասնում էին նույնիսկ Շիրակ:

Նմանատիպ մի հաղորդում մեզ է հասել նաեւ 1909 թ. «Ազատամարտ» թերթի համարներից մեկի հակակրոնական քարոզչականության ձեւաչափով. «Փութկի հռչակաւոր Ս. Գէորգ անունով վանք մը, որ շինուած է Եղերովի լանջին վրայ... ժողովք ընող խաչագողներու խումբ մը ունէ... Անոնց ձեռքը տրուած է «կոնդակներ», որոնց մէջ պատմուած են Փութկի Ս. Գէորգին «հրաշալիքները», թէ ինչպէս վանքին ուռի ծառին վրայ խաղող կը բուսնի, թէ ինչպէս վանքին աքաղաղը («գիկը») եթէ հրամայէ, այն ատեն միայն ճամբորդները պիտի վանքէն երթան, թէ ինչպէս վանքին արջն է որ ցորենը ջրաղաց կը տանէ...»⁶: Արդյոք վանքին

⁴ Գիւղացի, Գիւղացուց նախապաշարմունքները եւ սնահաւատութիւնները, «Նոր դար», 1885, թ. 25, էջ 2:

⁵ «Ժողովրդական խօսք Նարեկացու մասին», «Լումայ», Թիֆլիս, 1899, գ. Բ., էջ 327: Չի բացառվում նաեւ, որ շփոթմունքը մի փոքր այլ կարգի է: Մոկսի սովորույթների հրաշալի գիտակ եւ կրող Ա. Դարբինյանի հայտնած մի ավանդազրույցի համաձայն՝ երբեմնի Փութկու Ս. Գեորգ վանքի վանահայրերից մեկը շաղգամ է ցանել, իսկ վանքի օգտին ժողովք անողները, այստեղ՝ «ժողովարարականները», քարոզում էին, թե իբր մի արջ գիշերով գալիս ու ջրում է այդ շաղգամը: Ասում էին նաեւ, որ վանքի հոտի անասունը եթե անգամ կտրվում էր հոտից, դրան ոչ մի գազան չէր վնասում (Տես Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, կազմ. Ս. Հարությունյան, Է. Խեմչյան եւ ուրիշներ, Երեւան, 2015, էջ 289): Հնարավոր է, որ այս երկու՝ միմյանցից տարբեր պատկերացումներն են միախառնվել եւ ներկայացվում են երրորդ ձեռքով՝ որպես «ոչխարներին խնամող գայլի» սյուժե:

⁶ Վ. Փափազեան, Աղթամարի խնդիրը եւ քննիչ յանձնաժողովի տեղեկագիրը, «Ազատամարտ», 1909, թ. 132, էջ 1:

ծառայող արջի պատմությունը «քաղված է» Հոգվոց վանքի ավանդադրույցի⁷, թե՞ թափառիկ սյուժեի մեջքերում է, եւ այլուր չվկայված այդ ի՞նչ հրաշալիք է ուռնում վրա խաղող աճելը, այսօր դժվար է ստուգել: Սակայն եթե մի կողմ դնենք անհարգալից ոճը, երկու տեղեկություն է հայտնում նաեւ այս հաղորդումը. վանքի համար «ժողովք», այսինքն՝ զոհաբերություն էր հավաքվում հատուկ ուղարկված անձանց ուժերով, եւ այդ մարդիկ ունեին հատուկ կոնդակ-վկայականներ:

Վերը մեջքերվածից պարզ է դառնում, որ Մոկաց Փուլիկու Ս. Գեւորգ վանքի շուրջ ավելի շատ ասեկոսներ կան, քան ստույգ տեղեկատվություն: Առավել եւս կարեւոր են ականատեսների, ճանապարհորդների վկայությունները, ովքեր օգտվել են վանքի հյուրընկալությունից:

Մ. Նաթանյանի հոգվածն, ըստ էության, ականատեսի վկայություն է: Նա նկարագրում է իր սեփական ճանապարհորդությունը Վանից դեպի Մոկա եւ Եղերովի իր վերելքն ու վայրէջքը, որն ընդհանուր առմամբ տեւել է 12 ժամ: Նա հայտնում է, որ ինքը Եղերով է բարձրացել հունիս ամսին, սակայն անգամ ամառային այդ ժամանակ ոչ ոք երաշխավորված չէ լեռան գագաթի հանկարծահաս փոթորիկներից, որոնք սկսվում են, մինչդեռ պահ առաջ արեւային եւ պարզ եղանակ էր տիրում: Այսու, ոչ միայն ձմռանը, այլեւ ամռանը ցանկացած ճանապարհորդի համար Փյուլիկի Ս. Գեորգ վանքը կարեւոր ապաստարան էր: Նա վկայում է, որ վանքում իսկապես մեծ հարգանքով էին վերաբերվում աքաղաղին, որի «պատգամով» միայն կարելի էր շարունակել ճանապարհը: Եթե թուշունը լուռ էր, փոթորիկն անխուսափելի էր, թեկուզեւ լավ եղանակ լիներ, եւ

⁷ Հավատալիք կար, որ Հոգվոց վանքին ծառայում էր մի արջ, որը ավանակին բարձելով՝ անտառից վառելափայտ էր բերում վանքի համար: Հրաշալի պատմության սկիզբը հետեւյալն է. «Օրին մեկ մի առջի ձաք՝մ կուգա վանքը մտնե, մշակներ կուգեն մեռցունել, իսկ Բարթուղեմեոս (առաքյալը – Լ. Ս.) չի թողու: Կօրինի, կմսա վանքի մեջ ազատ: Երբ մեծացավ, սկսեց անտառից փայտ կոտրել, թեփն դրած կբերեր վանք: Մեկ օր վանքի նախրի մեջից ավանակի ականջից բռնած տանի անտառ, մեծ թաֆերից կքաղե, գցե ավանակի քամակին եւ քիչմ՝ փայտ խոտով կկապե, գցի ավանակի վրան, կբերի վանք: Երբ կտեսնեն, ամենք կգարմանան, եւ Բարթուղեմեոս կառաջարկե չուլից մի փալան սարքեն եւ յուլար մը վզից կապեն: Ամեն օր նրա պարտքն էր՝ տաներ փայտ բեռցուներ, բերեր վանքին վառելու...», տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1336, ցուց. 7, գործ 954, թ. 025150-025165: Բանահավաք՝ **Աբրահամ Աբրահամյան**: Ըստ այս պատմության՝ երբ արջը սատկում է, նրան թաղում են վանքի բակում:

Շաքարը հիշատակում է Վարդավառի տոնին Հոգվոց վանքի ուխտագնացության ժամանակ արջի գերեզմանի օրհնությունը, սակայն այս դեպքում այդ արջը կապված էր Տրդատ արքայի հետ. այն օգնել էր արքային՝ վանքի շինարարության համար քարեր բերել Արտուսից եւ Առնոսից, տես՝ **Շաքար**, Վարդավառի աւանդութիւնները, «Ծաղիկ», Կ. Պոլիս, 1895, էջ 413: Առասպել թե՛ իրականություն, հայոց վանքերին ծառայող արջերի մասին կան այլ պատմություններ եւս:

անգամ ամենամռայլ, ցուրտ ու քամոտ առավոտյան, կարելի էր անհոգ ճանապարհ ընկնել, եթե նա կանչում էր: Բնականաբար, վանքի աքաղաղի այդ ընդունակությունը հարաճել էր բազմաթիվ առասպելախառն զրույցներով՝ դրա հատուկ եւ սուրբ լինելու վերաբերյալ, ինչպես նաեւ ճշմարիտ եւ սնահավատական պատմություններով, երբ մարդիկ դուրս են եկել առանց աքաղաղի կանչին սպասելու եւ փորձանքի են հանդիպել: Այդուհանդերձ, հեղինակը համոզված է, որ դրա մեջ որեւէ հրաշալի բան չկա, ուղղակի աքաղաղներն ավելի զգայուն են արեւոտ եղանակի հանդեպ, քան մարդիկ, եւ վանքի աքաղաղն էլ կանչում է, երբ կանխազգուժ է լավ եղանակը: Ինքն իր ուղեկիցների հետ եւս ապավինում է աքաղաղի «գուշակությունը», որն իրեն հայտնում է վանահայրը, եւ անվտանգ հասնում է Մոկսի մոտակա Յարբերդ գյուղը⁸:

Մոկսի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաեւ ակադ. Հ. Օրբելին: Նա շեշտում է, որ Մոկսը ձմռան ամիսներին կտրված է բոլոր մյուս գավառակներից, բացի Բերվարը (պետք է հասկանալ՝ Բարվարը, որտեղից բերվել է Փոլթկու Ս. Գեւորգի պաշտամունքը): Ականավոր հայագետը անձամբ եղել է այդ վանքում 1912 թ. ապրիլի վերջին եւ հիշատակում է ինչպես ձյան հաստ շերտը, որի մեջ ինքն իր ուղեկիցների հետ խրվում էր, այնպես էլ բարձրացած փոթորիկը եւ այն փաստը, որ վայրէջքի համար ինքն օգտվել է գորգի վրա նստած սահելու միջոցից⁹: Ըստ Օրբելու՝ Փոլթկի կամ Փոլթկու Ս. Գեւորգ վանքը կամ քրդական անվանումով՝ Խանե Միր-Հասանե սրբավայրը գտնվում է ծովի մակերեւույթից 1125 մ. բարձրությամբ՝ երկու նեղ կիրճերի արանքում ցցված մի ժայռի վրա: Շինությունը անմշակ քարերի կոպիտ շարվածքով էր, 1887 թ. կառուցված ոչ մեծ եկեղեցին ուներ տափակ հողե ծածկ, իսկ դրա կողքին գտնվում էր Ս. Գեւորգի փոքրիկ մատուռ-տապանը, որը քրդերը պաշտում էին որպես Միր Հասանի գերեզման: Եկեղեցու մոտ եւ դրան կից գտնվում էին պահեստները, գոմերը եւ բնակելի սենյակները՝ մշտական բնակիչների եւ անցորդների համար: Դրանք միմյանց շատ մոտ էին կառուցված՝ հնարավոր ձնախեղդությունից խուսափելու համար: Օրբելու այցելության օրոք վանականներ չեն եղել, եւ վանքն իրենից ներկայացնում էր յուրօրինակ հյուրանոց: Այդուհանդերձ, վանքն ունեցել է իր վերակացուն՝ այսպես կոչված «փրտկապանը», ով հոգացել է տնտեսական հարցերը:

⁸ Մ. Նաթանյան, Ուղեորական յիշատակարան. Եղերովի անցքը - Փիլթկի Ս. Գեորգ կամ Ս. Բերնարդոս, «Բիզանդիոն», 1897, թ. 96, էջ 1:

⁹ И. Орбели, Мокс и его обитатели, Избранные труды в двух томах, т. II, Ереван, 2002, с. 3. Արժանահիշատակ է, որ գորգով սահելու ձեռի մասին գրում է նաեւ Մ. Նաթանյանը, որն ինքը վտանգավոր էր համարում, սակայն նշում է, որ մի կին իջնում էր թաղիքի կտորի վրա նստած, տես Մ. Նաթանյան, նշվ., աշխ., էջ 1:

Օրբելին չի կասկածում, որ այս հյուրանոցի հիմնարկումը վերաբերում է խոր հնությանը: Տեղացի հայերի ու քրդերի մեջ տարածված էր այն ավանդությունը, որի համաձայն՝ Փութկին հիմնել էր ոմն իշխան Հասանը՝ Ս. Գեւորգի հրամանով. եղնիկ որսալիս իշխանը մոլորվել է անտառում եւ փրկվել՝ օգնություն հասած Ս. Գեւորգի շնորհիվ: Օրբելին խոստովանում է, որ չի հիշում, թե ինչ դերակատարում ունենալու պատմության մեջ կավե «պուտուկը», որի անունով էլ վանքն իբր կոչվում է Փութկի:

Վանքը վայելում էր հայերի ու քրդերի պաշտամունքը: Յուրաքանչյուր տարի հատուկ հարկահավաքներ՝ հայեր եւ քրդեր, ուղեւորվում էին Տաճկահայաստանի տարբեր, երբեմն՝ միանգամայն հեռու վայրեր՝ Փութկու համար տուրք ու զոհ հավաքելու, որոնց ընդհանուր գումարը բավական էր, որպեսզի դրանով հոգան ճանապարհորդների գիշերակացի ու սննդի հարցը: Այդ հարկահավաքներն ունեին հատուկ վկայականներ, որոնք հավաստում էին իրենց իրավասությունը եւ տրվում էին թուրքական կառավարության աշխատակից, Մոկսում նստող Մուրթուլլա բեկի կողմից: Հ. Օրբելին անձամբ տեսել է այդպիսի մի վկայական. այն մի երկար փաթեթ էր՝ եկեղեցու խորհրդանշական պատկերով, ինչն ընդհանուր ոչինչ չունենալով Փութկու իրական վանքի հետ, միայն թե գմբեթին պատկերցված էր սեւ աքաղաղ: Այդ վկայականը կազմված էր ոմն Ստեփան վարդապետի կողմից եւ պարունակում էր աղոթք, օրհնանք, խնդրանք՝ ուղղված այնպիսի անձանց (որպես օրենք, ունեւոր դասի), ովքեր կարող էին օգնել Փութկի վանքին նվերներով, դրամով, գորգերով, թաղիքի կտորներով (վերջինը, հավանաբար, ուղեւորների վայրէջքի համար) եւ սննդամթերքով: Վկայականի մեջ նշվում էին նաեւ այն գործառույթ-շնորհները, որոնք կարող էր ի պատասխան նրանց նվիրատվության պարգևել Ս. Գեւորգի վանքը. անասունի, դաշտերի եւ այգիների պտղաբերություն, ազատում անասունի հիվանդությունից ու անկումից, ցանքսի եւ այգիների ազատում վնասատուներից, մարդկանց ապաքինում հիվանդություններից եւ այլն: Վկայականի վերջում հավելվում էր հետեւյալ տեղեկությունը. Փութկու Ս. Գեւորգ վանքում պահվում են Ս. Գեւորգի մասունքներից ականջները եւ այլ մասեր, որոնք շատ հրաշքներ են գործում եւ Աստծո զորությունը անտեսանելի օգնություն են ցուցաբերում ճանապարհորդներին՝ փրկելով ճնախեղությունից եւ ցրտահարությունից: Ս. Գեւորգը կոչվում է արագահաս նահատակ եւ արնաներկ զորավար (вумязе)¹⁰:

¹⁰ См. И. Орбели, նշվ. աշխ., էջ 4-5:

Հ. Օրբելին գտնում է, որ այս ուղերձում կարեւոր հատվածը վերաբերում է աքաղաղին, որն ինչ-որ բան է հայտնում: Նա հաղորդում է, որ վանքում պահվել է եւ Ս. Գեւորգին նվիրված մի աքաղաղ, որն իր կանչով կամ լռությամբ հայտնում էր՝ բարենպաստ է արդյոք եղանակը լեռնանցումի համար, ընդ որում՝ հատկապես վտանգավոր էր համարվում հարավից հյուսիս ճանապարհը: Աքաղաղն ընտրվում էր Ս. Գեւորգի կողմից, որը գալիս էր սեւ աքաղաղ ունեցող մարդու երազի մեջ եւ հայտնում իր կամքը: Հեղինակն իր այցելության պահին տեսել էր միայն մեկ սեւ աքաղաղ՝ չընկալած հավերով, սակայն նրան տեղեկացրել են, որ Ս. Գեւորգի «ընտրած» մեկ այլ՝ ավելի երիտասարդ աքաղաղ նույնպես կարող է գտնվել այնտեղ առաջինի հետ միաժամանակ, որը գուշակութուն չի անում, քանի դեռ ողջ է ծերը: Գուշակ-աքաղաղը մահից հետո ենթարկվում էր հուղարկավորության՝ ըստ Հայ Առաքելական Եկեղեցու կարգի: Օրբելին նշում է նաեւ, որ թեեւ աքաղաղի անունով չեն երգվել, սակայն վանքի անունով երգումը շատ ամուր եւ զորավոր է համարվել¹¹:

Գ. Շերենցը նկարագրում է Եղերով լեռան կենտրոնական մասի երկու կողմում մեկական փոքր «անդուռ-աներթիկ» իջեւաններ այն ճամփորդների համար, որոնք անսպասելիորեն ենթարկվել են բքին ու ցրտին. իսկ հարավային զառիվայրի ճանապարհին գտնվում է «Ս. Գեորգայ-փութկու» վանքը՝ բաղկացած տաճարից, եկեղեցուց եւ մի փոքրիկ գմբեթից: Վանքի կողքին կար ընդարձակ հյուրանոց՝ կահավորված եւ մեծ խոհանոցով, որտեղ մեծ կաթսաներով կերակուր էր եփվում: Այդ կերակուրը նախատեսված էր անցորդների համար եւ բոլորովին անվճար էր: Առանց ազգային խտրականության՝ վանքի սպասավորները երբեմն շաբաթներով իրենց մոտ էին պահում դեպի Վան կամ դեպի Մոկս գնացող այն անցորդներին, ովքեր չէին կարող շարունակել ճանապարհը եղանակի պատճառով: Նրանց բոլորին կերակրում էին օրը երեք անգամ, իսկ նրանց գրաստն ստանում էր առատ կեր: Վանքը գոյատևում էր կապալառուների հաշվին, որոնք, վերցնելով որեւէ խաչ կամ մասունք, չընում էին տարբեր վայրեր եւ ողորմություն, բաժին էին հավաքում հօգուտ վանքի, ընդ որում՝ անգամ քրդերը կարող էին մի փոքր զաքաթ զոհաբերել: Ահա այս զոհաբերությունների հաշվին էր, որ տնօրինվում էր այդ տարօրինակ վանք-հյուրանոցը: Քանի որ դժբախտ պատահարները հատկապես դեպի Մոկս տանող ճանապարհին հաճախ էին լինում, մարդիկ գերադասում էին մնալ վանքում եւ սպասել լավ եղանակի: Գ. Շերենցը հայտնում է, որ գուշակ-աքաղաղի մասին պատմությունները սնոտիապաշտություն են,

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

ուղղակի մարդիկ սպասում էին նպաստավոր եղանակին եւ ապավինում Փռլթկու Ս. Գեւորգին՝ բքախեղդությունից փրկվելու համար: Շերենցը նշում է, որ «Փռլթորկի Ս. Գեւորգը» նաեւ նավավարների հովանավորն էր, եւ ծովում (Վանա լճում) փռլթորիկ բարձրանալիս եւս մարդիկ նրա օգնությանն էին դիմում¹²:

Իր անտիպ՝ «Մոռացուած գաւառներ Մոկս եւ Շատախ» աշխատության մեջ Շերենցը նկարագրում է Ս. Գեւորգի հետ կապված մեկ այլ սրբատեղի՝ Առինջ գյուղի ձորի մեջ մի դժվարամատչելի քարայր, որին ժողովուրդը Ս. Գեւորգի ճգնարան էր ասում, եւ որը տեսնելիս մարդիկ ծնրադրում էին, հետո նոր անցնում առաջ: Այդ քարայրի կողքից բխում էր մի աղբյուր, որը լայնանալով գետի էր վերածվում¹³:

Խ. Լեւոնյանը եւս հայտնում է մանրամասներ, որոնք կարող են հայտնի լինել միայն ականատեսին: Նախ, հիմնվելով իրեն ծանոթ գրչագիր հիշատակարանների վրա, որոնցից մեկում հիշատակվում է վանքի Հավաղբու անունը¹⁴, նա կարծում է, որ Փռլթկու Ս. «Գէորգա վանքը» ԺԵ.-ԺԶ. դդ. ճոխ դպրատունն է ունեցել: Նշում է, որ վանքի հյուրատանը հատկապես ձմռանը հաճախ ապաստանում էր 50-ից ավելի մարդ, որոնք օրերով մնում եւ սնվում էին վանքում: Նա եւս գտնում է, որ աքաղաղը, որի կանչից էր կախված ճանապարհորդների իջեւանելու տեւողությունը, բնագդաբար ազդվում էր օդի վիճակից եւ չէր կանչում, քանի դեռ եղանակը մոռալ էր: Նա հայտնում է նաեւ, որ երբ նվիրական աքաղաղը ծերանում էր, վանականներից մեկը երազի մեջ հայտնություն էր ստանում, թե որտեղ է գտնվում հաջորդ հավակնորդը, եւ գնում էր դրա ետեւից, թեկուզեւ ճանապարհը օրեր տեւեր: Ասում էին նաեւ, որ երբ ծեր աքաղաղը երիտասարդ իրավահաջորդին տեսնում էր, սրտի կսկիծից մեռնում էր, եւ նրան թաղում էին որոշված տեղում «կէս քահանայաթաղով»¹⁵:

Աղթամարի վերջին՝ Խաչատուր Կաթողիկոսի միջոցներով վանքի ձախ կողմում մի մատուռ էր կառուցվել, դրա մեջ էր գտնվում Ս. Գեւորգի գերեզմանը, որի վրա դրված էր մշտավառ կանթեղը: Այդ մատուռին երկրպագելու էին գալիս բազմաթիվ ուխտավորներ: Հավատում էին, որ այդտեղ է պահվում Ս. Գեւորգի հրաշագործ մասունքը, որի անունով օրհնում, անիծում եւ երգվում էին: Հավատում էին նաեւ, որ սրբի անունը տալը բավական էր, որպեսզի ջրերը քար կտրեն, ու քարերը ջուր

¹² Գ. Շերենց, Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 131-133:

¹³ Գ. Շերենց, Մոռացուած գաւառներ Մոկս եւ Շատախ, ԳԱԹ արխիվ, Գ. Շերենցի ֆ., վավերագիր 4, թ. 41-42:

¹⁴ Խ. Լեւոնեան, Վան-Վասպուրական աշխարհ, Պէյրուֆ, 2013, էջ 101:

¹⁵ Տճն անդ, էջ 96:

դառնան, ահա թե ինչու նրան էին ապավինում Վանա լճի նավավարները, որոնք փոթորկի կամ ալեկոծություն պահին հանում էին գլխարկները եւ դիմում Փութկու Ս. Գեւորգին, որ համարվում էր արագահաս օգնական: Նավավարները նաեւ տարեկան որոշակի դրամ էին հավաքում եւ որպես զոհաբերություն հանձնում էին շրջիկ կապալառուներին: Ժողովուրդը դիմում էր այդ սրբին նաեւ հիվանդությունների, ծանր ծննդաբերությունների եւ անասունի մեջ տարածված վարակի դեպքում: Վանքի ուխտագնացության օրերն էին Վարդավառը եւ Վարագա Ս. Խաչը¹⁶:

Ե. Լալայանը նկարագրում է վանքը որպես իլեւանատուն՝ կառուցված խիստ ձնաքերով հայտնի լեռնանցքի ճանապարհին, մինչդեռ դա միակ ճանապարհն էր, որ կապում էր Մոկսը եւ Ռշտունիքը¹⁷: Ըստ Ե. Լալայանի, ինչպես Ս. Գեւորգի մատուռը, այնպես էլ գավիթը կառուցված են եղել Խաչատուր կաթողիկոսի օրոք: Ի տարբերություն Խ. Լեւոնյանի, որը պնդում է, թե իրեն հայտնի են Փութկու վանքում գրված ձեռագրեր, Լալայանը հիշատակում է միայն 1418 թ. վանքում գրված մի Մաշտոց¹⁸:

Իր ժամանակ վանքն իրենից ներկայացնում էր մեկ պարզ անայուն եկեղեցի եւ Ս. Գեւորգի մատուռը՝ եկեղեցուց դեպի հարավ, ընդ որում՝ Ս. Գեւորգի գերեզմանաքարն ուղղված էր հյուսիսից հարավ: Այսպիսի ուղղությունը բնորոշ է հայերին, այն, հավանաբար, քրդական սովորության արգասիք է, քանի որ, ինչպես կտեսնենք ստորեւ՝ վանքի հիմնադրման առասպելի քննության մեջ, այդ գերեզմանի կառուցումը կապվում է Միր Հասանի անվան հետ:

Լալայանը նշում է նաեւ, որ վանքի տնօրինությունը հանձնվում էր աշխարհիկ անձանց՝ փութկապաններին, հասույթի օգտագործման իրավունքով եւ պայմանով, որ նրանք ապահովեն անցորդների գիշերակացը,

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 98-99:

¹⁷ Ե. Լալայան, Վասպուրական. Վանքեր, ԱՀ, գ. XXII, Թիֆլիս, 1912, էջ 97: Ե. Լալայանը գտնում է, որ այս վանքը կառուցված է մեղանի տեղում՝ նման այն մեղանին, որտեղ, ըստ Մովսես Խորենացու, Մաթան քրմապետի գերեզմանն էր, եւ որտեղ հյուրընկալվում էին բոլոր անցորդները (Խոր. Բ. ԿԶ., էջ 97): Այդ դեպքում պետք է ենթադրել, որ այդ վայրում սրբավայր է եղել շատ հին ժամանակներից, սակայն, ինչպես նշվեց, Եղերով լեռը Փութկու Ս. Գեորգի պաշտամունքի սկզբնավորման վայրը չէ:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 98: Հմմ. «Գրեցաւ սուրբ տառս Աստուածային ի թուականիս Հայոց ՊԿԷ. ծեռամբ պարտաւոր գրչի, սուտ անուն Կարապետ արեղայի յարքունական յերկիրս Մոկաց, ի յԱնապատիս Սուրբ Գեորգ» (տե՛ս Դ, Փիրղալեմեան, Նոտաք հայոց, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 54): Վանքի մասին իր տեղեկությունների որոշ մասը Ե. Լալայանը քաղել է Փիրղալեմյանից: Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանը եղել է աշուղ եւ ժողովրդական երգերի մեծ գիտակ: Նա նաեւ հավաքել է Վասպուրականի ազգագրական եւ բանահյուսական մեծաքանակ նյութեր: Սակայն, ինչպես նշում է Գ. Շերենցը, նրա արխիվի գտնվելու վայրն անհայտ է, տե՛ս՝ Գ. Շերենց, Վասպուրականի գրական գործիչներ, 1902, ԳԱԹ արխիվ, Գ. Շերենցի ֆոնդ, վավերագիր թ 3, թ. 38:

սնունդը եւ գրաստի խնամքը: Այդուհանդերձ, վանքն այնքան անվանի էր, որ այդ եկամուտը, որ ստացվում էր ոչ միայն ամբողջ Վասպուրականում, այլեւ Եփրատից արեւմուտք գտնվող բնակավայրերում, նաեւ Եգիպտոսում, Պարսկաստանում եւ Ռուսաստանում հավաքվող տուրքից, բավական ձեռնտու էր կապալառուների համար:

Լալայանը նույնպես հիշատակում է վանքում պահվող աքաղաղին, որի կանչն ազդարարում է լավ եղանակը եւ «արտոնում» հյուրերի մեկնումը վանքից: Եկեղեցու գավթի վրա, հավանաբար, նույնպես խաչատուր Կաթողիկոսի օրոք, քանդակված էր աքաղաղի պատկերը¹⁹:

Ի տարբերություն Օրբելու, որ վանքում պահվող մասունքներից հիշատակում է ականջները, Ե. Լալայանը վկայում է գերեզմանի մեջ ամփոփված Ս. Գեւորգի ծնոտի եւ աջի մասին²⁰:

Աքաղաղի մասին Լալայանը գրում է նաեւ «Հավատք» բաժնում՝ ներկայացնելով այդ երեւույթը որպէս կենդանու պաշտամունք: Նա հայտնում է, որ Ս. Գեւորգի դիկը (Մոկսի խոսվածքում՝ աքաղաղ) դառնում էր վանքի աքաղաղը միայն այն դեպքում, երբ ինչ-որ մեկի երազում հայտնվում էր սուրբը եւ պահանջում, որ այսինչ աքաղաղն իրեն նվիրաբերվի: Ի տարբերություն Հ. Օրբելու, որը տեսել էր այդ աքաղաղին՝ հավերժ շրջապատված, Լալայանը շեշտում է, որ աքաղաղը միայնակ էր: Նա հաստատում է, որ երբ աքաղաղը մեռնում էր, նրան «պատվով ու պատանքով թաղում են Ս. Գէորգի եկեղեցու ժամատանը»²¹:

Լալայանի հայտնած տեղեկություններում կան նաեւ այնպիսիք, որոնք չեն հանդիպում այլոց վկայություններում, օրինակ այն, որ աքաղաղի վզից երբեմն կախում էին արծաթադրամներով ու հուլունքներով զարդարված մանյակ, որ այն ոչ միայն ընտելացած էր մարդկանց եւ հեշտ բռնվում էր, այլեւ թույլ էր տալիս, որ մարդիկ իրեն նստեցնեն իրենց գլխին: Այդ դեպքում ուխտավորը գուշակում էր, որ եթե ինքը ապահով տեղ պիտի հասնի կամ պիտի իր «մուրազը» կատարվի, թող աքաղաղը երեք անգամ կանչի: Եվ հաճախ աքաղաղը կանչում էր²²:

Տ. Զիթունու՝ սպարկերտցի բանասացներ Մանուկը եւ Կանչոն հաստատում են այսպիսի ծես-գուշակությունից անկախությունը. «Սարի սրփ Գորգի մէջ աքլէօլ մ՝ կայ, ինչ մարթ մ(ու)րազ մ՝ ունի, զան աքլէօլ կտնի վար գլխուն ու զուր մրազ կէնի: Թէ տը կատարուի, աքլէօլ կը կտկտայ

¹⁹ Ե. Լալայեան, Վասպուրական. Վանքեր, էջ 98-99:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 98: Նույն մասունքներն է հիշատակում Հ. Ասատուրը, տես՝ Հ. Ասատուր, Մեր վանքերը, «Մասիս», 1892, թ. 3962, էջ 111:

²¹ Ե. Լալայեան, Վասպուրական. Հաւատք, ԱՀ, գ. XXV, Թիֆլիս, 1913-1914, էջ 45:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45-46:

վար գլխուն, թէ չը տը կատարուի՝ չկտկտայ: Ան աքլէօլ չըն ուտի, որ խատնի, կ'պատանքին, խանի սրէն կ'թաղին: Ան աքլէօլներն էլ ի՞նչիս ի. Սըփ Գէորգ կգայ յէրազ, թէ քու աքլէօլ յօրօղկի գայ ձի: Կտան ձեռներն կ'պիրին Փուլթկիւ վանք. խատ ան նոր աքլէօլ գայ, ան մէկէլ կ'մեռնի... Կ'պատանքին կ'թաղին»²³: Ա. Բարսեղյանը նշում է նաեւ, որ պառավները աքաղաղին դնում էին անզավակ կանանց գլխին, եւ եթե աքաղաղը կտկտար, կինն անպայման երեխա կունենար²⁴:

Խորհրդային տարիներին Փուլթկու վանքին անդրադարձել է Ստ. Լիսիցյանը: Նրա տեղեկությունները Եղերովի Փուլթկու Ս. Գեւորգ վանքի մասին որոշակիորեն տարբերվում են վերը մեջբերված նյութերից: Մասնավորապես, նա նշում է, որ վանքում, իբրեւ ձմեռվա պաշար, հավաքվում էր մեծ քանակությամբ գազ-փուշ, որ վանքում կարող էին միաժամանակ բնակվել մինչեւ 200 մարդ, իսկ քառանկյուն մատուռ հիշեցնող եկեղեցու քառակուսի գավիթը պահվում էր չորս սյուների վրա եւ կոչվում էր «տարպաս»: Ս. Գեւորգի գերեզմանի մատուռը նա նկարագրում է որպես երկարավուն սրահ, որին ուխտի էին գալիս ոչ միայն հայերն ու քրդերը, այլեւ թուրքերը: Ընդ որում, թուրքերը վանքն անվանում էին Խորոզ-քիլիսե (Աքաղաղի եկեղեցի): Ակնարկում է նաեւ մի ավանդույթ՝ յուն, ըստ որի՝ վանքի կառուցումը վերագրվում է մի քրդի եւ հովիտի հայի²⁵ (ինչպես կտեսնենք ստորեւ, հովիտի հերոս այդ ավանդապատումի ոչ մի տարբերակը չունի):

Առավել տարօրինակ է, թերեւս, Ստ. Լիսիցյանի հիշատակումը վանքում պահվող երեք սեւ աքաղաղների մասին: Ըստ Լիսիցյանի՝ եթե դրանք կանչում էին, բոլորը ճանապարհ էին ընկնում թե՛ քամոտ եղանակին, թե՛ գիշերվա ցանկացած պահին: Ավելին, Լիսիցյանը շեշտում է նաեւ, որ Փուլթկու Ս. Գեւորգի ուխտագնացության ժամանակ՝ հիմնականում Վարդավառին, մատաղ էին բերում ոչ այնքան գառներ, որքան այծեր եւ ուլեր, որոնց ականջը կտրում էին, արյունը քսում զոհաբերողի ճակատին, իսկ կենդանուն խառնում էին վանքի հոտին: Որոշ դեպքերում այդ կենդանու փոխարեն վանքի հոտից ընտրում էին մեկ այլ կենդանու եւ մատաղ անում: Ստ. Լիսիցյանը նկարագրում է նաեւ ամբողջ գիշեր տեւող խնջույքն ու պարերը՝ գոռնա-նաղարայի ու պարերգերի ուղեկցությամբ: Այդ օրը քահանան դուրս էր բերում աքաղաղին՝ զարդարուն վանդակով, որին ուխտավորները փորձում էին գլխով զիպչել, եւ եթե

²³ Տ. Չիթունի, Սպարկերտի ազգագրական նյութեր, ԳԱԹ արխիվ, Տ. Չիթունու ֆ., 2, ԺԳ., թ. 18:

²⁴ Տես Ա. Բարսեղյան, Մոկաց ազգագրական նյութեր, ՀԱԻ արխիվ, ՀԱԲԱ, ֆ. 8, թ. 68:

²⁵ С. Лисициан, «Святыни» у перевалов, Советская этнография, 1936, № 4-5, с. 206.

աքաղաղը որեւէ ձայն հաներ, ուրեմն՝ հավատացյալի խնդրանքը կկատարվեր: Այդ օրը շատերը վանքին նվեր էին բերում երիտասարդ սեւ աքաղաղներ: Համապատասխան հավատալիքը ներկայացվում է այսպես. Ս. Գեւորգն ինքը գալիս էր տիրոջ երազում եւ նշում, որ այսինչ ձվից դուրս կգա իր աքաղաղը: Այդուհանդերձ, նվիրաբերված աքաղաղներից ողջ էին թողնում միայն երեքին, մյուսներին մատաղ էին անում: Ողջ թողնված աքաղաղը մեռնում էր բնական մահով եւ հանդիսավոր կերպով հուղարկավորվում՝ սավանով փաթաթված²⁶: Ստ. Լիսիցյանը նշում է նաեւ, որ վանքի հարկահավաքները կոչվում էին «Փութկա ժողովկարան»²⁷: Ցավոք, ազգագրագետը չի նշում, թե ով է հայտնել իրեն այդ տեղեկությունները, որոնք, ի բաց առյալ ուխտագնացության նկարագրությունը, որ հար եւ նման է բազմաթիվ այլ սրբավայրերի ուխտագնացություններին, այդքան տարբերվում են այլոց տվյալներից:

Մոկսեցի Ա. Բարսեղյանն իր գրառած հիշողություններում հիշատակում է Փութկու Ս. Գեւորգ վանքը՝ որպես Մոկսի երեք կարեւորագույն ուխտատեղիներից մեկը: Հայտնելով, ըստ էության, հայերի՝ Մոկսում գտնվելու վերաբերյալ ժամանակագրական առումով վերջին տվյալները՝ նա նշում է, որ այդտեղ շատ քուրդ ուխտավորներ էին գնում: Վերջինների կարծիքով՝ Միր Հասան վալին մասունքները տեղափոխելիս ազատել էր դրանք հափշտակողներից: Հասնելով Եդերովի համապատասխան վայրը՝ մասունքները տեղափոխող պուտուկը ջարդվել է: Միր Հասանը օգնել է հիմնադրել վանքը: Թեեւ քրդերը համարում էին, որ Փութկուն քրդական սուրբ է, Բարսեղյանը չեչտում է, որ «եկեղեցին կառուցված էր Աղոթարանի ուղղությամբ, հայկական ոճով եւ քրիստոնեական ճաշակով»²⁸:

Բարսեղյանը վկայում է, որ իր ժամանակ վանքը տնօրինում էին աշխարհիկ անձինք, որոնք տարին երկու անգամ հավաքում էին տուրքերը եւ կարող էին վանքի օգտին բռնագրավել որեւէ մեկի «բալաք» անասունը՝ պատճառաբանելով, որ այն «Ս. Գեւորգի մալն է»: Սակայն նրանք հաճախ իրենց սեփական շահի համար կարող էին վաճառել զոհ մատուցված կենդանիները²⁹:

Վանքի մասին նյութեր է ժողովել նաեւ Հ. Ոսկյանը: Նա ի մի է բերել վանքի վերաբերյալ բազմաթիվ հրատարակումներ³⁰՝ մատնանշելով նույն

²⁶ Նույն տեղում, էջ 206-208:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 209:

²⁸ Ա. Բարսեղյան, Մոկաց ազգագրական նյութեր, ՀԱԻ ԱԲԱ, թղթ. 1, տետր 2, թ. 275:

²⁹ Ա. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., տետր 2, թ. 228:

³⁰ Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Գ., Վիեննա, 1947, էջ 884-892:

Ե. Լալայանի՝ հավանաբար ավելի ուշ հայտնաբերած 1355 թ. մի հիշատակարան, որում տրվում է Փուլթկի «Ս. Գէորգայ» վանքի անունը³¹: Սակայն, ինչպես նշում է Ոսկյանը, եթե դրանցում հիշատակվում է Մոկաց Ս. Գէորգ վանքը, միշտ չէ, որ կարելի է վստահ լինել, որ խոսքը միեւնույն վանքի եւ, մասնավորապես, Եղերով լեռան Փուլթկու վանքի մասին է:

Տեղեկություն, ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն բազմակողմանի է, ընդգրկում է թե՛ վանքի առօրյան, թե՛ ուխտագնացությունը եւ հատուկ ծեսերը, որոնք կապված են առասպելաբանությունից եւ հավատալիքների հետ:

Այդպես անբացատրելի են մնում հետեւյալ հարցերը.

ա. մինչեւ Բեդարից տեղափոխվելը Եղերով լեռան վրա Ս. Գեորգին նվիրված կամ որեւէ այլ սրբատեղի եղե՞լ է, թե ոչ,

բ. եթե անգամ հնարավոր չէ պարզել ստույգ տարեթիվը, ապա ո՞ր դարում է հիմնարկվել բարձրագիւր-լեռնային վանքը,

գ. ինչպե՞ս է առաջացել աքաղաղի կանչով եղանակը կանխատեսելու ավանդույթը:

Պատմական տվյալները բացակայում են, սակայն դրանց տեղն են զբաղում ավանդազրույցներն ու լեգենդները:

Լեգենդներից շատերը պարունակում են Եղերով լեռան ահավոր բնույթի, մարդախեղդ մորիկների վերաբերյալ սյուժեներ: Այսպես, ի. Լեւոնյանը հիշատակում է լեռան անվան ժողովրդական ստուգաբանությունը՝ որպես «եղերական», մի դժբախտ ընտանիքի լեգենդ, որ ամռանը խեղդվել էր լեռան ձների մեջ հանկարծահաս փոթորկից: Դրա հետ է կապված ասացվածքը. «Եղերով, մէրն է կերեր տղեկներով»³²:

Փութկու Ս. Գեորգի առասպելները

Հայ ժողովրդական բանահյուսությունն Ս. Գեորգին նվիրված ստեղծագործություններով առանձնապես հարուստ չէ: Այսպես, ի տարբերություն շատ այլ անվանի սրբավայրերի, ինչպես Ս. Էջմիածինը, Մշո Ս. Կարապետը, Բերկրիի Ս. Տիրամայրը, Ս. Տերսկան Որդին եւ այլն, Փուլթկու Ս. Գեորգ վանքի մասին որեւէ ժողովրդական գովերգ հայտնի չէ. պահպանվել են մի քանի ավանդազրույցներ, որոնք պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ պատումներ Ս. Գեորգի մասին եւ լեգենդներ Փուլթկու վանքի՝ Եղերով լեռան վրա հաստատվելու մասին: Բաժանումը պայմանական է, որովհետեւ այդ երկու սյուժեները կարող են հանդես գալ համատեղ՝ միեւնույն պատումի մեջ:

³¹ Նույն տեղում, էջ 890:

³² Խ. Լեւոնեան, նշվ. աշխ., էջ 95:

ա. Մեռնող և հարություն առնող Ս. Գևորգ

Առավել ծավալուն մի պատում է գրառել Գ. Հովսեփյանը³³։ Պատումը կապված է ոչ այնքան համաքրիստոնեական Ս. Գեւորգի, որքան հենց Փուլթկու վանքի սրբի հետ։ Այս միակ պատումի մեջ միավորված են սրբի քաջագործություններն ու նահատակությունը եւ Փուլթկու վանքի հիմնադրության հիմնավորում-լեգենդը։

Սուրբ Գեւորգն այստեղ ներկայացվում է որպես հայ հովիվ, ով ի սկզբանե ունի աքաղաղին բնորոշ հատկություններ։ Այսպես, «... ճաշուցին, ինչ հրիշտակներ զեանգ կգարկին, կ'ընգնէր էտու ականջ, էն կլսեր»³⁴։ Ըստ ժողովրդական տարածված հավատալիքի՝ աքաղաղները արշալույսին լսում են երկնքում հնչեցրած զանգերը եւ այդ պատճառով էլ ծուղորուղու են կանչում³⁵։ Երբ Ս. Գեւորգը «Կայսարու» թագավորի հրամանով մեկնում է պատերազմի կռապաշտ թշնամիների դեմ, սարից մի թռչուն է գալիս-նստում նրա թեւին, եւ երբ այն «խոսում է», բարի է։ Հետագայում հենց այս հավերից, որ մշտապես ուղեկցել է Ս. Գեւորգին պատերազմական գործողությունների մեջ, ծնվել է Փուլթկու վանքի առաջին աքաղաղը։

Պատումի ընթացքում Ս. Գեւորգը երեք անգամ սպանվում է։ Առաջին երկու անգամ նա Աստծո օգնությամբ հարություն է առնում եւ շարունակում է կռվել, սակայն երրորդ անգամ նրան մասնատում են եւ թաղում։ Ռումի թագավորը, որ իր որդուն կոչել էր սրբի անունով՝ Գեւորգ, ստիպված է լինում որդուն տանել եւ գերեզմանի վրա մատաղ անել։ Հետեւելով սուրբ երազին՝ թագավորը, աստվածաշնչյան Աբրահամի պես, տանում է իր որդուն զոհաբերելու, սակայն հրեշտակից կանգ առնելու հրաման է ստանում։ Նրա ոգեղեն զոհն ընդունելի է լինում, եւ Ս. Գեւորգը նորից հարություն է առնում, իսկ նրա համար որպես զոհ ընտրված երիտասարդը նստում է Հռոմի գահին։ Ս. Գեւորգը դեռ երկար պայքարում է կռապաշտների դեմ, փչրում է կուռքեր եւ ժողովուրդներ դարձի բերում, սակայն երբ ծերանում է, այլեւս չի կարողանում դիմադրել։ Գլխատվելուց առաջ նա խնդրում է Աստծուն, որ մահից հետո ընդունակություն տա օգնելու նրան, ով կտա իր անունը։

Պատումի «վարքաբանական» հատվածն ավարտվում է այսպես. «Սըփ Գէվորգայ վիզ կտրիցին։ Ինչ էնու մարմին էր, էրին կտուր կտուր,

³³ «Սարի սըփ Գէվորք», տե՛ս Գ. սրկ. Յովսէփեան, Փշանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս, 1892, էջ 38-46։

³⁴ Գ. սրկ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 38-39։

³⁵ Լ. Սիմոնյան, ԴԱՆ, Ներքին Դվին, 2011։ Հայտնի է Գեղամ Մալխասյանը (Մաշտոց պապի)։

զըւերիցին հրկիրքիր, տարին մասունք էրին. ինչ գլեռն էր, էն խաւք ինչ խետ կան կ'գէր, հզուր գլեռն վիրուց իպի Բեդար: Աստըծու խրամանքով խաւք ընդեղ մնաց»³⁶:

Այսպիսով, ավանդազրույցը հավաստում է, որ Փուլթկու Ս. Գեւորգի հին հանգրվանում՝ Բեդարում էլ գոյութիւն է ունեցել աքաղաղի հետ կապված ծիսակարգը եւ հավատալիքների բույլը: Ի տարբերութիւն վերը հիշատակված աղբյուրների՝ պատումը պնդում է, որ Բեդարի եկեղեցում թաղված էր սրբի գլուխը եւ ոչ՝ ականջը կամ աջը:

«Վարքաբանական» մի փոքրիկ բեկոր գրառել է նաեւ Տ. Զիթունին. «Սըփ Գէորգ գօրապետ էր, կոչախ մարթ էր: Աստծուց խնդրեց, ըսաց. – Էն կխնդրիմ, քանի որ ինչ մարթ նեղ ինի, ձի կանչի՝ Սարի Սըփ Գէորգ, տիւ ընձկուն էնէս՝, որ իս շուտ խասնիմ, զան ազատիմ: Աստուած էլ իտու, ըսաց – Ո՞ր քի կանչի. խասնիս, ըսաց: Մկա ընձկուն ի, ո՞ր նեղն ինի, սարի Ս Գորգ կխասնի»³⁷:

բ. Պուրուկ և Միր Հասան

Շատ ավելի լայն տարածում է ունեցել եղերով լեռան Փուլթկու Ս. Գեւորգ վանքի հիմնադրման պատմութիւնը, որը կապում է սրբավայրը քուրդ Միր Հասանի հետ: Այդ լեգենդը իր մի շարք տարբերակներով մինչ այժմ անտիպ է, ուստի նպատակահարմար է տարբերակների մի մասն այստեղ մեջբերել ամբողջութեամբ:

Ա. Սարգիս Հայկունու գրառած տարբերակը³⁸.

«Սարի Սուրբ Գէորգ աբլոր ունի, օրը 50-100 հիւր կգան: Աբլորն հիւրի ... որպէս գնալու միջոց կը յայտնէ, այդտեղ սաստիկ բուք կը լինի. մարդ չհամարձակիր դուրս գնալ առանց աբլորի ազդարարութեան, իսկ երբ վտանգ չկայ, Սուրբ Գէորգ աբլորին երազով կը յայտնէ, որով կսկսի երգել: Առանց աբլորին ազդարարութեան ոչ ոք դուրս չգար վանքէն:

Փուլթկի սուրբ Գէորգ մի քահանայ կը լինի: Այս քահանայն կը թուրքանայ: Սուրբ Գէորգայ ժամհար կառնէ զՍուրբ Նշան, իւր երախաներով կգայ եղերով լեռն: Այնտեղ Միր Հասան որսորդութիւն կանէր: Այս Միր Հասանն հեռուէն կը տեսնէ մի լոյս, ծառային կը պատուիրէ որ գնայ, այդ տեղէն կրակ բերէ: Կը տեսնէ՝ կրակ չկայ, այլ ժամհարն իւր երախաներով եւ մի հատ կապոց: Քուրդը կասէ.

- Բայ, տեսնեմ ի՞նչ է:

Ժամհարն երկիւղ կրելով թէ զՍուրբ Նշանն յափշտակէ, կասէ.

³⁶ Գ. սրկ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 43:

³⁷ ԳԱԹ արխիվ, Տ. Զիթունու ֆոնդ, թ. 2, ԺԳ., թ. 17:

³⁸ Նյութը պահվում է ԳԱԹ արխիվում, Ս. Հայկունու ֆոնդ, № 39:

- Իմ հին ու մին շորերն է:

Քուրդը կստիպէ բանալ – է, քրդու երկիր է – կը բանայ: Սակայն Սուրբ Նշանն որ պտուկի մէջ դրուած էր, այնպէս պտուկով կը մտնէ մի ժայռի մէջ, կաներեւութանայ:

Միւր Հասան քննութիւն կանէ: Կիմանայ որ Սուրբ Նշանն էր, այդտեղ ուխտավայր մի կը շինէ դէպի հարաւ դարձած³⁹, նաեւ հայերուն կօգնէ, եկեղեցի կը շինին»:

Բ. Աբրահամ Աբրահամյանի տարբերակը⁴⁰.

«Սա վանք Մոկս քաղաքից կիջնա հուսիս, մի անշուք վանք է, էս ունի շատ ոչխար, տավար, ազատ գիշեր-ցերեկ սար կարածեն: Սա վանքի վանահայր կլինի մի անձնավորութիւն, ոչ թե կղերական: Ամեն տարի Ախթամար կաթողիկոսից մախաթամով (տուրք) կվերցնեն հարյուր ոսկի, հարյուր հիսուն ոսկի, ով ուզենա, կառնե, կտիրե:

Սա վանքի գոյութիւնն այսպես. Գավաշու մի գուղից գուղացի մ՝ կուգենա գնալ Պետարի երկիր՝ իր բարեկամին տեսնելու: Գալիս, Մոկսից անցնում է, որ առաջ Փռնաշեն կոչեն Մոկսին, կանցնի գնա Պետար, Մոկսի հարավային ջեղիբի կողմը: Կանցնի գնա Պետար իր բարեկամի տուն: Քուրթստան տեղ քանիմ օր կմնա, հետո ուզում է վերադառնալ Գավաշ:

Այդ բարեկամ արհեստով բրուտ կլինի, երկու հատ գեղեցիկ կարմիր պուտուկ կպատրաստի, դե շատ պտղաբեր երկիր կլինի, կուգե քիչմ՝ պտուղ տա. թուղ, չամիչ, նուռ, պնտուկ եւ այլ կլեցնի պուտուկների մեջ: Մարդ չիմացած՝ շորով մի կապոց էլ կդնի պուտուկին երեսին: Այդ մարդ պուտուկներ կդնի մի կողովի (քթոցի) մեջ, կշալկի ու կընկնա ճամփա:

Էն ժամանակին Մոկսի ամբողջ գավառին կտերեր Միւր Հասանե Վուրի անունով բեկ: Սա իր տան բարձր պատուհան նստած կնայեր այն ճամփին, ուր այդ մարդ կգնար: Կտեսնա, որ կողոցի մեջն կանաչ-կարմիր լույս մը կելի: Համան տեղեն կելի, կվազի էտեւ, քանի կանչում ա, նա կվախնա ու կիախի: Միւր Հասան կըսի.

- Ա մարդ, մի՛ վախնա, կայնի, քեզի բան եմ ասում:

Մարդ կկայնի: Միւր Հասան կմոտիկնա, կըսի.

- Էտ քու կողովի մեջ ի՞նչ կա:

Կըսի՝

- Ոչ մի բան, մի քիչ չարազ իմ բարեկամս տվալ բոստանից:

³⁹ Հավանաբար, խոսքը Ս. Գեորգի գերեզմանի՝ հայերի համար անսովոր ուղղվածությունն է, որի վերաբերյալ, ինչպես նշվեց վերեւում, գրել է նաեւ Ե. Լալայանը: Այստեղ կամ գրույցն է բացատրում տարօրինակ թաղումը, եւ կամ գերեզմանն այդ ձեւով իսկապես շինված էր քուրդ տիրակալի հրամանով:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1336, ցուց.7, գ. 954, թ. 025110-025112: Բանահավաք՝ Ա. Աբրահամյան:

- Տե դիր գետին:

Կղնի ու կնստեն, իսկ Միր Հասանի ծառաներ թֆանքներով կիգան, կարծեն թե Միր Հասանի թշնամի պատահեր: Երբ ծառաներ կտեսնի, կըսի.

- Շուտով գնացեք Մոկսի բոլոր մեծերին ըսեք, թող առնեն թիակ եւ բետատ, գան:

Ծառաներ կհեռանան: Միր Հասան կողով բաց կանի, պուտկի բերան երբ բաց կանի, հանկարծ մի տաք շուքի կխփի երեսին, կտեսնա մի շորով փաթաթած բանմ՝ եւ տակ նուռ: Պուտուկի բերան կկոծե: Մինչ գուղացիք կիգան, տը կըսի.

- Այստեղ շուտով մի գերեզման փորեք:

Եվ կփորեն, այդ պուտուկ իր հսկողությամբ կղնեն գերեզման, վրան մեծ սալ մը կը քաշեն, հող կլեցնեն, եւ հետո մի մեծ քար մը վրան կղնեն: Իբր գերեզման, բայց ո՛չ արեւելք, ո՛չ հարավ, այնպես կլոր կսարքեն: Կըսի.

- Շուտով մատուռ մը շինեք:

Եվ կշինեն: Էդ մարդ կգնա:

Հետո հետ-հետի հայեր կվերածեն վանքի:

Իսկ մի օր Հասանե Վոլին կհայտարարի.

- Այդ սուրբ ոչ թե մենակ հային կպատկանի, այլ մեր ազգին հավասար:

Էնոր համար քուրթեր երթում կընեն Խանե Փուլկի:

Միր Հասանե Վոլի կպերեն մի սեւ աքլոր, որ իբրեւ սուրբ, եթե սատկի, կփաթաթեն պատանքի մեջ, ինչպես մարդու թաղում նույնպես կթաղեն, հետո ուրիշ մը երազով կճարեն»:

Գ. Տիգրան Զիթունու տարբերակը⁴¹.

«Յուլիանովարի մէկն ի Քանունի կըլին, որ ագուավ կմտնի չչէն, որ խաւք ծագուն կիտ չիտայ: Միր Հասանէ Վոլի կէր Մոկաց քաղաք, ուր տուն տիւռ կանգներ էր, տեսաւ որ մէկ պառաւ ... վեր էկեր ծընկներ, մէկ պուտուկ մ՝ կէօ ձեռ. լիւս կըտայ մեն ճրագի պէս կ՝վառվուրի մէջ: Ըսաւ ինք խինք – ասա պառաւ ասա ծիւն ու պքին տիո՞ր տեթայ: Տեսաւ որ պառաւ շուկեն ընցաւ ու իտա սար գնաց ատա գիշերով: Միր Հասան էլ խլիսուն էլաւ խրտ ատա պիռպիկ խիթին գնաց: Գնաց էլաւ սարի մէջ, տեսաւ որ պառաւ նստէր՝ ու պուտուկ կէօ յիրմէն չորս պիւլոր ծիւն ատա պուտկի տեղ կանաչ... ատա պառաւն էլ ծիւն մէջ նստուկ:

Նոր անտեղ Միր Հասան խառցրեց պառուռն, թէ «Մամիկ, ատիկ ի՞նչ ի»: Ան թէ՛ «Ասիկ Պուտուկու սըփ Գէորքն ի»: Ան ժամանակ Միր Հասան

⁴¹ ԳԱԹ արխիվ, Տ. Զիթունու ֆոնդ, թ. 2, ԺԳ., թ. 16:

իպի զատու վանք չինեց, պառաւն էլ անու լիւսարարն էր: Մկա պառու գերեզման էլ կէօ տի, Միր Հասանին էլ կէօ տի: Մկա կըսին Փութկի Սըփ Գէորք»:

Ե. Լալայանի տարբերակը⁴² հաղորդում է նույն իրադարձության մասին եւ որոշ չափով մոտ է Հայկունու տարբերակին. մասնագիտացած ու Հայերից լքված Բիտար (Բեդար) գյուղում մնացել էր միայն ժամկոչը, ում երազում հայտնվում է Ս. Գեւորգը եւ պատվիրում իրեն տանել այդտեղից: Ժամկոչը փորում է եկեղեցու սեղանի տակ եւ գտնում մի պուտուկ՝ սրբի ականջով: Երբ նա պուտուկը վերցրած հասնում է Մոկս, Միր Հասանը տեսնում է նրանից բարձրացող լույսը եւ հետապնդում է նրան: Սակայն երբ նրա ծառաները հասնում են ժամկոչին, վերջինս պուտուկը դնում է մի քարի վրա. որը պատռվում է եւ իր մեջ առնում այն: Այդ հրաշքի վայրում էլ կառուցվում է Փութկու վանքը: Հետաքրքիր է, որ Ե. Լալայանը հիշատակում է եւս մեկ Ս. Գեւորգ ուխտատեղի Մոկսում՝ Ծափանց գյուղում, որտեղ, ըստ ավանդության, եւս պահվել է սրբի մասունքը:

Հ. Նարյանը հրատարակել է այդ պատումի եւս մեկ այլ տարբերակ⁴³, որտեղ մասունքը պուտուկով տանում է մի ոմն ծերունի:

Բոլոր տարբերակները միավորված են միեւնույն սյուժեով, փոխվում է միայն մասունքը տեղափոխող անձը՝ ժամկոչ, պառավ, Գավաչից եկած գյուղացի եւ այլն: Այդ հիմնական սյուժեն պնդում է, որ Փութկու Ս. Գեւորգը Բեդարի վանքն է եղել, իսկ հետո Ս. Գեւորգի մասունքները տեղափոխվել են Եղերով լեռ, եւ դրանց վրա նոր սրբատեղի է կառուցվել:

Արման սարկավազ Ահարոնյանը գրառել է այս գրույցի եւս մեկ տարբերակ՝ Արագածոտնի Ագարակ գյուղի բնակիչ, ծագումով մոկացի Տիգրան աղայի թոռներից: Ըստ այդ տարբերակի՝ Տիգրան աղայի տատն ու պապը, երբ փախչում են թուրքական հալածանքներից, որոնում են հայաշատ խաղաղ մի վայր՝ վերաբնակվելու համար: Գիշերով մի թուրք փաշա մթովյան մեջ տեսնում է հազիվ նշմարվող մի լույս եւ ծառաներին ուղարկում է թալանելու կարծեցյալ քարավանը: Ծառաները հայտնում են, որ գտել են միայն աղքատ ամուսինների՝ պուտուկը ձեռքներին: Մոտենալով եւ հարցուփորձ անելով, թե այդ ինչ է պուտուկի մեջ, փաշան պարզում է, որ դա ոչ թե ոսկի է, այլ խոնարհված Ս. Գեւորգ եկեղեցու մասունքները՝ սրբի աջը, խաչեր, սրբապատկերներ եւ այլն: Քանի դեռ իրենք պատմում են, պուտուկից դուրս է գալիս մի սալիտակազգեստ ծե-

⁴² Ե. Լալայան, Վասպուրական. Հաւատք, ԱՀ, գ. XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 207:

⁴³ «Արեւելք», 1894, թ. 3030 եւ 3031: Մեջբերումն ըստ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 887: Նարյանի տարբերակը մեզ ծանոթ չէ:

րունի եւ մտնում մոտակա ժայռի մեջ: Ահա այստեղից՝ Պոլտի, կամ Փոլթկի Ս. Գեւորգ անվանումը: Ապշած փաշան զույգին առաջարկում է բնակվել իր տիրապետության տակ գտնվող Մոկսում եւ թույլ է տալիս կառուցել նոր եկեղեցի՝ նվիրված Ս. Գեւորգին, որը եղել է նաեւ քարավանատուն⁴⁴:

Այսպիսով, մոտ մեկ դարի ընթացքում քուրդ Միր Հասանը ժողովրդի հիշողության մեջ վերածվել է թուրք փաշայի, սակայն սյուլթեն միանգամայն մոտ է Ս. Հայկունու տարբերակին:

Ս. Գեւորգը եւ Փութկի վանքը ժողովրդական պատկերացումներում

Ս. Գեւորգը համաքրիստոնեական սուրբ է, սակայն հայերի կողմից նրա կերպարն ու պաշտամունքը ստացել է յուրօրինակ դիմագիծ: Փութկի վանքի քանել հայ ժողովրդի մեջ Ս. Գեւորգի, մասնավորապես, Փոլթկու Ս. Գեւորգի կերպարի առանձնահատկությունները, հայագետները որոշ մեկնություններ են արել, որոնց մեծ մասը, թերեւս, հենված է «փութկի» բառի այս կամ այն ստուգաբանության վրա⁴⁵: Ընդամին, առաջարկվող տարբերակները հենվում են մե՛րթ հին Բութ ավանի անվան հետ նմանության, մե՛րթ «պանդոկ, հյուրատուն», մե՛րթ «փութորիկ» կամ «փութահաս» իմաստներին, իսկ Խ. Լեւոնյանն առաջարկում է նույնիսկ «փութ»՝ կուռք իմաստը, թեեւ, հարկավ, ծանոթ է Ս. Գեւորգի վկայաբանության ժողովրդական տարբերակներին⁴⁶: Ցավոք, վերլուծության այդպիսի ճանապարհը փակուղու է բերում, քանի որ մեկնությունները փաստագրական հիմնավորումներ չունեն: Մասնավորապես, հայտնի չէ որեւէ վկայություն, հնագիտական տվյալ կամ թեկուզ ժողովրդական ավանդազրույց, որ թույլ տար ենթադրել վանքի նախաքրիստոնեական շերտի առկայության մասին: «Փութահաս» կամ «փութացող» որակումներն էլ չեն հանդիպում առկա նյութում, Սարի Ս. Գեւորգը «արագահաս» եւ ոչ՝ փութահաս էր կոչվում, այսու եւ հիմքեր չկան Փոլթկի անվանումը սրբի այդ որակի հետ կապելու համար: Փութորիկների հետ կապված լինելը, թեեւ փաստված է ազգագրական նյութով, բայց չի բացատրում «Փութկու» անվանումը, քանի որ փութորիկն այդպես չեն ասել որեւէ բարբա-

⁴⁴ Ա. սրկ. Ահարոնյան, Ագարակ, Երեւան, 2011, էջ 62:

⁴⁵ «Փութկի» բառի հնարավոր ստուգաբանությունների համայնապատկերը տես Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 886:

⁴⁶ «Փութ բառը նախ՝ ըստ պարսկականի՝ կը նշանակէ կուռք. Երկրորդ, այս փութ բառին մէջ կը տեսնեն նաեւ մեր փոյթ (շուտ) բառը, հետեւաբար կ'ըսեն ինչպէս շոյտ կամ շուտ բառէն ծագած է Շուտիկ անունն, որ շատ մը գաւառներու մէջ Գրող անուան նշանակութիւնն ունի», տես Խ. Լեւոնեան, նշվ. աշխ., էջ 100:

ռում: Վերջապես, «Փուլթկի» անունը որպես պանդոկ կամ հյուրատուն մեկնելը կնշանակի, որ այդ վանքը իր հիմնման եւ անվանակոչման օրից ի վեր եղել է հյուրատուն, ինչը նորից վստահաբար պնդել հնարավոր է: Միակ բանը, որ կարելի է ստույգ համարել, այն է, որ ժողովուրդն ուներ այդ անվան իր ստուգաբանությունը՝ «պուտուկ» բառից:

Փուլթկու վանքը հայտնի էր նախ եւ առաջ իր գործառույթներով, որոնց զգալի մասը նշված է Հ. Օրբելու մեջբերած վկայագրի մեջ: Դրանք վերաբերում են այն դրությունը, որ եղել է ԺԹ. դարից մինչեւ Ի. դարի սկիզբը եւ, հնարավոր է՝ չեն արտահայտում մինչ այդ, Բեդարում գտնված ժամանակ, Փուլթկու Ս. Գէորգի ունեցած դերը.

ա. ճանապարհորդների հովանավորություն եւ պաշտպանություն բքից ու ցրտից,

բ. պաշտպանություն Վանա լճի փոթորիկներից,

գ. անասնապահության հովանավորություն,

դ. բուժական գործառույթ,

ե. մոխրապարու բնույթ, այսինքն՝ սիրային եւ ընտանեկան հարցերում օգնող:

Վերջին կետին վերաբերող հարակից նյութ հայտնի է նաեւ Բուլանըխի բանահյուսությունից: Մի հեքիաթում սարյակը, որն օգնում է ամուսնուն բացահայտել կնոջ անհավատարմության փաստը, վերջում մխիթարում է հերոսին՝ ասելով. «Է՜~ բարեկամ, գնա Փուլթկու սրբ Գորգին մատաղ էրե, օր քու ծուռ քելող կնիկ ուր յոտքով հեռեցավ քու տնից, քու հոգին ազատավ...»⁴⁷: Զի բացառվում, որ այստեղ սարյակով փոխարինված է Ս. Գէորգի աքաղաղը:

Ս. Գեւորգը, որին նվիրված էր Փուլթկու վանքը, եւ որին վերաբերում է Գ. Հովսեփյանի գրառած ժողովրդական զրույցը, շատ քիչ բանով է հիշեցնում համաքրիստոնեական սրբի այն կերպարը, որը, հենվելով գլխավորապես հունարեն ու լատիներեն աղբյուրների վրա, ներկայացնում է Մ. Ավգերյանը⁴⁸: Նա հայ է եւ հովիվ եւ ոչ՝ կապադովկեցի կամ հույն, եւ տոհմիկ զինվորական՝ մանկուց դաստիարակված հռոմեական լեզեոնում: Նահատակվում է գլխատման ճանապարհով, ինչպես եւ ավանդազրույցի մեջ, սակայն վերջին աղոթքի մեջ թողություն է խնդրում հեթանոսների հոգիների համար, որ անգիտությամբ նահատակում են իրեն՝ ասելով. «Առաքեա զօգնականութիւն քո այնոցիկ, որ կարդան զանուն քո»⁴⁹:

⁴⁷ «Ազնիվ սարեկ», Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. Ժ., Երեւան, 1967, էջ 334:

⁴⁸ Մ. Աւգերեան, Լիակատար վարք սրբոց, հ. 2, Վանեսիկ, 1813, էջ 165-212:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 188:

Հասկանալի է, որ վարքաբանություն մեջ չկա աքաղաղի կամ նվիրական այլ թռչունի հիշատակություն:

Տարբեր են նաեւ Փուլթկու Ս. Գեւորգի տոները: Եթե Հայսմավուրքներում սրբի տոնը համընկնում է հունական Այ Եորկյոյի տոնի հետ՝ ապրիլի 23, ապա ներկայումս Հայ Առաքելական Եկեղեցին Ս. Գեւորգ զորավարի հիշատակը տոնում է աշնանը: Այսու, Փուլթկու Ս. Գեւորգի տոնը չի համընկնում ո՛չ մեկի, ո՛չ մյուսի հետ⁵⁰: Անկասկած, Հայաստանի եւ սփյուռքի տարբեր վայրերում եղել են եւ կան Ս. Գեւորգին նվիրված բազմաթիվ ուխտավայրեր, եւ դրանց տոնի եւ ուխտագնացության օրերը համընկնում են տոնացույցի կամ Հայսմավուրքի ժամկետների հետ: Այսպես, Մուղնու Ս. Գեւորգի ժողովրդական անվանումով «մուղնուխտը» ոչ միայն կատարվում է ներկայումս կիրառվող (իմա՝ Սիմեոն Երեւանցու) տոնացույցի Ս. Գեւորգի տոնի օրը, այլեւ ծառայում է որպես ժողովրդական տոմարի ժամկետ, ցուրտ եղանակի սկզբի խորհրդանիշ. «Աստվածածինն արա՝ բակը մտի, մուղնուխտն արա՝ դուռը հետ արա»⁵¹: Ընդհակառակը, Հայաբնակ բազմաթիվ վայրերում Ս. Գեւորգի տոնը համարվել է Կանաչ կիրակին, ինչպես Ակնում կամ Նոր Նախիջեւանում.

«Այ Եօրկեօ օրերը, Զատիուն կիրակին,

Աւա~ղ մեր խարիպներն ին խարիպ երկիր...»⁵²:

Զատիի գանանչ գիրագին

Մեզդեղ գեշթանք խըղռելեզ...»⁵³:

Ապրիլի 23-ին էր նաեւ Վարագա լեռան ստորոտում գտնվող Շուշանից Ս. Գեւորգ եկեղեցու ուխտագնացությունը⁵⁴:

Վերջապես, իր տեսակի մեջ միակն է Փուլթկու վանքն՝ իր սեւ աքաղաղով ու դրա հետ կապված ավանդույթներով, իր հյուրատնով եւ այն

⁵⁰ Ներկայումս Ագարակի Փուլթկու Ս. Գեւորգ մատուռը հատուկ օր չունի: Ա. սրկ. Ահարոնյանը թեւ գրում է, որ մինչեւ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ժողովուրդն այստեղ ուխտի էր գալիս Ս. Գեւորգի օրը, սակայն հատուկ ամսաթիվ կամ գոնե տարվա եղանակ չի հիշատակում, այնպես որ, հայտնի չէ՝ պահպանե՞լ էին արդյոք Ագարակի մոկացիները Եղերովի վանքի ուխտի ժամկետները, թե ոչ:

⁵¹ Ա. Նազարյան, Էջմիածնի եւ Աշտարակի բանահյուսությունից, Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, հ. Թ., Երեւան, 1978, էջ 123:

⁵² Կ. Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 425:

⁵³ Ա. Փորքշեյան, Նոր Նախիջեւանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, հ. Բ., Երեւան, 1971, էջ 37: Հեղինակի ծանոթությունը հետեւյալն է. «Երկրորդ հոշակավոր ուխտատեղին եղել է Քեֆեի Սուրբ Գեորգ եկեղեցին, որի ուխտը տոնվել է հունական Սուրբ Գեորգի տոնի օրը՝ ապրիլի 23-ին (հ.[ին] տ.[ոմարով]) եւ կոչվել է խըղռելեզ», տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

⁵⁴ Ե. Լալայեան, Վասպուրական. Վանքեր, ԱՀ, գ. XXI, Թիֆլիս, 1911, էջ 77:

պահելու համար հավաքվող գումարներով, Վանա լճի վրա փչող քամիների ու Եղերովի մրրիկների վրա ունեցած իր իշխանությունը:

Մոկաց Ս. Գեւորգը ավելի շատ հիշեցնում է տեղական հովանավոր-սրբի, որի գործառույթներն արտահայտում են այն առօրյա զբաղմունքն ու հոգսերը, որոնք բնորոշ էին լեռնաշխարհի բնակիչներին, նա նաեւ մեռնող ու վերակենդանացող է բնության պես եւ արագահաս, ինչպես Մոկաց լեռների քամիներն ու մրրիկները: Հավանաբար, այն փաստը, որ Առինջի՝ նրան նվիրված սրբավայրը գտնվում էր գետի ափունքին, կարող է ներազդած լինել այն պատկերացման վրա, որ Ս. Գեւորգը նաեւ քարը՝ ջուր եւ ջուրը՝ քար դարձնող է, կամ, ընդհակառակը, սրբի՝ մեռնող-վերակենդանացող էություն լինելը առիթ է հանդիսացել այն հավատալիքի համար, որ նա զորություն ունի քարից ջուր հանելու եւ ջրերը կանգնեցնելու, այսինքն՝ անշարժ անդադարի եւ անդադարն՝ անշարժ վերածելու: Ամեն դեպքում, այս առանձնահատկությունը թույլ է տալիս պնդել, որ թեեւ այս սուրբը կրում է համաքրիստոնեական զորավար-սրբի անունը, նրա կերպարն ինքնուրույն-տեղական է, հնարավոր է, վաղնջական, եւ կապված է Մոկաց բնաշխարհի հետ:

Մինչ օրս չեն հայտնաբերվել Ս. Գեւորգի մասին ժողովրդական այլ ավանդազրույցներ: Այսինքն՝ չնայած պատմական Հայաստանում Ս. Գեւորգին նվիրված եկեղեցիների եւ վանքերի առատությունը եւ պաշտամունքի անհերքելի գոյությունը, բացի Փութկու Ս. Գեւորգից, նրա անունով կոչված այլ վանքերի շուրջ հայկական բանահյուսություն հայտնի չէ: Ինչպես տեսնում ենք, հայկական նյութում բացակայում է վիշապասպանության մոտիվը, որն այդքան կարեւոր է վրացական, բյուզանդական, ռուսական եւ եվրոպական համապատասխան վկայաբանությունների եւ ժողովրդական պատումների մեջ, ավելին՝ վիշապասպանությունը Ս. Գեւորգի բնորոշ պատկերազրական մոտիվն է:

Այս առումով կարեւոր է հիշել, որ հայկական իրականության մեջ Ս. Գեւորգի հնագույն պահպանված պատկերը Աղթամարի Ս. Խաչ վանքի բարձրաքանդակն է, որի մեջ եւս այդ սուրբը պատկերված է ձեռք ու ոտքը կապած Դիոկղետիանոս թագավորին կամ գուցե հեթանոսների հավաքական կերպարին եւ ոչ՝ վիշապին սպանելիս: Ավելին, նույն պատկերախմբում որպես վիշապասպան հանդես է գալիս Ս. Թեոդորոսը, մինչդեռ Ս. Սարգիսը սպանում է կատվազգի ինչ-որ գազանի:

Ավանդազրույցի ձեւով արտահայտված վիշապասպանության մոտիվի բացակայությունը հայկական նյութերում, այդուհանդերձ, կարող է լինել մոռացության արդյունք: Վայոց Ձորի Եղեգիս գյուղի պեղումների

արդյունքում հայտնաբերվել է ձիավոր, տեգակիր եւ երկգլխանի վիշապին խոցող Ս. Գեւորգի պատկերով մի քարակոթող, որի հակառակ կողմի արձանագրությունը վկայում է, որ դա իսկապես Ս. Գեւորգն է: Եթե հնագետ Հուսիկ Մելքոնյանի նախնական թվագրությունը իրավացի է, եւ կոթողը վերաբերում է Թ. դ.⁵⁵, ապա կարելի է պնդել, որ Արեւելյան Հայաստանում ոչ միայն պահպանվել է Ս. Գեւորգի՝ Աղթամարի տաճարի բարձրաքանդակից ավելի հին կերպարը, այլեւ՝ որ այդ ամենահին կերպարը վիշապամարտիկ է: Ուշ միջնադարում վիշապասպան Ս. Գեւորգի կերպարը սովորական է դառնում հայ պատկերագրության համար, ուստի առավել եւս զարմանալի է, որ այդ մոտիվը չի հիմնավորվում բանավոր ավանդույթի տվյալներով:

Պետք է նշել, սակայն, որ Ս. Գեւորգի կերպարը՝ համաշխարհային բանահյուսության եւ պատկերագրության, առավել եւս՝ պաշտամունքի ծագումնաբանության եւ տարբեր ժողովուրդների մեջ առկա պաշտամունքային ձևերի առումով բոլորովին էլ պարզ չէ: Դեռեւս անցյալ դարի սկզբին անտիկ կրոնի մասնագետների կողմից կատարված հետազոտությունները ցույց են տվել, որ Ս. Գեւորգի ամենավաղ վկայված պաշտամունքավայրը գտնվել է Սամարիայի Լիզդա, կամ Դիոսպոլիս (Զեսի քաղաք) ավանում, թեեւ սրբի կերպարը հենվում է Աթենքում երբեմնի պաշտվող Զեսա Գեորգոսի կերպարի վրա⁵⁶: Այդ Մշակ-Զեսին էր նվիրված Մայմակտերիոն ամսի 20-ին կատարվող պանսպերմիայի տարբեր տեսակի հատիկների, նվիրաբերության ծեսը⁵⁷, երբ Բուզիգ տոհմի անդամները սրբազան վար էին կատարում Ակրոպոլիսի հիմքի մոտ⁵⁸: Պատմական ստույգ տվյալների պակասի պատճառով, սակայն, այդպես էլ անհասկանալի է մնում, թե ինչպես է տեղի ունեցել տոնական ժամկետի փոփոխությունը՝ աշնանային Մայմակտերիոնից դեպի ապրիլի 23-ը, թեեւ երկու ժամկետներն էլ նշանավորում են վարի ու ցանքսի սկիզբը. առաջինը՝ աշնանացանի, երկրորդը՝ գարնանացանի:

Կապ ունի Ս. Գեւորգը աթենքյան Զեսա Գեորգոսի հետ թե ոչ, ամեն դեպքում, տարբեր ժողովուրդների մեջ Ս. Գեւորգի տոնակատարությունը

⁵⁵ Եղեգիսի քարակոթողի լուսանկարը տրամադրելու եւ դրա վերաբերյալ տեղեկություններ հայտնելու համար շնորհակալ ենք ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարի հնագիտության բաժնի վարիչ, պ. գ. թ. Հուսիկ Մելքոնյանին: Ներկայումս նա պատրաստում է հրատարակության այդ կոթողին նվիրված իր գիտական վերլուծությունը:

⁵⁶ A. B. Cook, Zeus: A Study in Ancient Religion, v. 1, Cambridge, 1914, p. 177.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 176:

⁵⁸ M. P. Nielsson, A History of Greek Religion, Oxford, 1949, p. 121.

նը դրսևեւորվում է միմյանցից տարբեր ծեսերով⁵⁹, որոնք ծանոթ չեն հայերին: Հայոց մեջ Ս. Գեւորգի երկրագործական բնույթը առանձին շեշտված չէ, թեեւ, ինչպես նշվեց վերեւում, Փութկու վանքի նվիրատվություն հավաքողների վկայականի մեջ հիշատակվում էր նաեւ վնասատուներից պաշտպանելու գործառույթը: Այլուր եւս պահպանվել է երկրագործությանը նպաստելու գործառույթի թույլ արձագանքը: Այսպես, Բենսեի գրառած մի կարճ զրույցի մեջ մշակը («ուընջբար») վարի ընթացքում մի քանի անգամ կաշնում է. «Յա՛ սրբ Կարապետ, յա՛ սրբ Գորգ, յա՛ յԱռաքելոց»⁶⁰ (վերջինի հիշատակությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ խոսքը հենց վանքերի մասին է): Այդուհանդերձ, գոնե Արեւմտյան Հայաստանում մշակների ու երկրագործության հովանավորը համարվել է Ս. Արիստակեսը եւ ոչ՝ Ս. Գեւորգը⁶¹:

Այս ամենի լույսի ներքո Փութկու Ս. Գեւորգն առանձնանում է իր ուրույն տեղական դիմագծով եւ ճանապարհորդներին հովանավորողի, քամիներն ու ջրերը վերահսկելու գործառույթով, իրեն նվիրված հատուկ աքաղաղով եւ, իհարկե, իր ամառային տոնով:

Այս վանքի առիթով հարկ է բարձրացնել նաեւ «տեղափոխված սրբի» խնդիրը: Բանն այն է, որ հայոց մեջ միանգամայն ընդունված է որոշակի անուն կրող սրբության տեղափոխումը այլ վայր եւ նոր սրբավայրի հիմնումը միեւնույն անունով: Այս առումով կարելի է դիտել «անշարժ» եւ «շարժական» սրբավայրի հարցը: Բնականաբար, մասունքի կամ հատուկ պաշտելի առարկայի առկայությունը որոշակի սրբավայրում նշանակում է, որ սրբացվում է, սրբավայրի եւ ուխտատեղիի է վերածվում ցանկացած վայր, որտեղ գտնվում է այն: Հակառակ դեպքում՝ սրբազան է տեղը, ինչպես կարող է լինել, եթե հատկապես այդ վայրը կապված է որեւէ հրաշքի, կարեւոր պատմական իրադարձության հետ: Այս առումով հատկանշական է Մշո Ս. Կարապետը, որն այդպես էլ չփոխարինվեց որեւէ նոր պաշտամունքով, թեեւ, ըստ լեգենդի, այնտեղ պահվել են Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթանազիոսի մասունքները եւ բազմաթիվ այլ սրբություններ: Անկասկած, այդպիսիների թվին է պատկանում նաեւ Ս. Էջմիածինը, որին ասել են նաեւ «Իջման տեղ»՝ ընդգծելով տեղի հատուկ սրբությունը: Ընդհակառակը, Փութկու Ս. Գեւորգի՝ Ագարակի մատուռի նմանությամբ «դուստր»-սրբավայրեր ունեն Ս. Տերսկան Որդու (Բերկ-

⁵⁹ Այդ ծեսերը նկարագրելը սույն հոդվածի նպատակից դուրս է:

⁶⁰ «Գործն օր աղէկ էնիս», Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, , հ. Ժ., Երեւան, 1967, էջ 527:

⁶¹ Պ. Մուրադեան, Նշխարք գեղջկականք, ՀԱԻ արխիվ, Մուրադյան-Այվազյան ֆոնդ, թղթ. 2, թ. 146:

րի – Ապարան ք., Կոտայքի Զովաբեր գ.)⁶², Ս. Սուքիասանց (Սուկավետ լեռ – Մարտունու Ներքին Գետաչեն գ.), Ս. Թեաթորոս վանքերը (Դերսիմի Զուրեն ավան – Ապարանի Նիգավան գ.)⁶³, Ս. Նարեկ կոչվող որոշ սրբավայրերը եւ այլն:

Փուլիկու Ս. Գեւորգը տարբերվում է մյուսներից այն բանով, որ հայտնի է նաեւ սրբության նախնական հայրենիք՝ Բարվարի Բեղար գյուղը: Վանքի հիմնադրման մասին տարածված պատումը ոչ այլ ինչ է, քան երբեմնի տեղափոխված լինելու (ցավոք, անթվագրելի-անժամանակ, բայց, հավանաբար, մինչեւ ժԹ. դ. սկիզբը տեղի ունեցած) մի իրադարձության, փաստի հիշատակը: Մյուս կողմից, Ղ. Ինճիճյանի թուղթիկ դիտողությունն առ այն, որ Փուլիկու վանքը գտնվել է ձորի մեջ, կարող է նշանակել, որ ժԹ. դարի սկզբին այն դեռեւս Եղերով լեռան վրա էր:

Բնականաբար, նոր վայրում սրբավայրի գործառույթները փոխվում են, քանի որ դրանք հաճախ կապված են բազմաթիվ տեղական եւ ժամանակային գործոնների հետ: Հնարավոր է, որ Բեղարում Ս. Գեւորգը եւս հովանավորում էր ճանապարհորդներին, բայց երբ ճանապարհները փոխվել են, վանքը կորցրել է իր երբեմնի նշանակությունը, մինչդեռ սրբի այդ ընդունակությունն անհրաժեշտ է եղել մեկ այլ վայրում՝ Եղերովի դժվարանցանելի լեռնային ճանապարհին:

Այս առումով Ագարակի Փուլիկու Ս. Գեւորգը առավել կարկառուն օրինակն է. Վանա լճից եւ «եղերական» Եղերովից հեռու Փուլիկուն այլեւս նավավարների ու ճանապարհորդների հովանավորը չէ, թեեւ, իհարկե, պահպանել է անասունների հովանավորությունը եւ ընտանեկան հարցերում օգնելու իր գործառույթը: Ավելին, դրա սրբությունն այլեւս կախված չէ մասունքի պահպանման տեղից: Մասունքի դերում հանդես են գալիս սուրբ այլ առարկաներ, որոնք գտնվել են Եղերովի վանքում: Ժամանակի եւ հանգամանքների ազդեցությանը կարելի է վերագրել նաեւ սեւ աքաղաղ պահելու եւ ծիսական հարկահավաքության սովորությունների վերացումը: Անկրկնելի հյուրատուն-վանքից Փուլիկու Ս. Գեւորգը վերածվել է սովորական տեղական սրբավայրի՝ ձեռք բերելով, սակայն, նոր, ոչ պակաս կարեւոր գործառույթ՝ հիշողություն կորուսյալ հայրենիքի մասին: Այս վերջինը, որ հափազանց կարեւոր էր Արեւմտյան

⁶² Այս մասին տե՛ս Լ. Սիմոնյան, Народный культ и поверья, связанные с Терскан Ворди – святым единственной литургии, Актуальные проблемы литературы и культуры, вып. 6, Ереван, 2015, с. 336-349.

⁶³ Այս մասին տե՛ս Լ. Սիմոնյան, Թեաթորոս եւ Տեսկան որդի. Առասպելական կերպարների մեկնություն Դերսիմի ազգագրական նյութերի քննությամբ, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XV, Երևան, 2011, էջ 462-473:

Հայաստանից վերաբնակվածների համար, ներկայումս սկսում է կորցնել իր նշանակությունը, քանի որ նոր սերունդները միշտ էլ, որ գիտեն իրենց արժատների եւ սրբավայրերի հիմնման պատմություն մասին:

РЕЗЮМЕ

Монастырь Путку св. Георгия – пожалуй, самое удивительное место паломничества на территории исторической Западной Армении. Сохранилось множество свидетельств о монастыре, в котором на несколько дней могли найти приют и укрытие путники, застрявшие зимой на занесенном снегом перевале горы Егеров, по которому проходил единственный путь из Вана в Мокс. Монастырь-гостиница с бесплатным ночлегом, кухней и уходом за выючными животными был известен еще и своим священным петухом, поющим в хорошую погоду и тем дающим знак путникам, что переход будет безопасным. Сохранились данные о том, что ранее, какое-то время до начала XIX в., монастырь Путку был расположен в деревне Бедар, но после того, как армяне покинули деревню, святые мощи были перенесены на гору Егеров, где и был отстроен монастырь. Письменные источники свидетельствуют о существовании мокского монастыря св. Георгия еще в XIV-XV вв.

SUMMARY

The monastery St. George of Putku is actually the most strange pilgrimage place on the territory of the historical Western Armenia. Many testimonies are preserved about the monastery that had given shelter to wanderers stuck on a snow-covered mountain pass of Mount Yegherov – the only path from Van to Moks. The monastery-hostel with free accommodation, meals and care after pack-animals was also famous for its sacred rooster, singing in good weather and thus giving a signal to travelers that the passage would be safe. Some data are preserved claiming that in an uncertain period before the beginning of the 19th century the monastery Putku had been situated in Bedar village, but later on, when the Armenians abandoned the village, the relics were transferred to mount Yegherov, where the new monastery was built. Written sources assert about the existence of St. George monastery in Moks until the 14th -15th centuries.

